

CZAKÓ Gabriela

Nem Adom Fel Alapítvány – „Fészek” Fogyatékosok Nappali Ellátója
czakogabriela@gmail.com

SZALAY Anna Lilla

Nem Adom Fel Alapítvány
annalilla.szalay@freemail.hu

„Mi ketten, mi ketten együtt...” Párkapcsolat és szexualitás témakörének vizsgálata – egy participatív kutatás tapasztalatai

Absztrakt

Jelen participatív, kvalitatív kutatás fő témája a párkapcsolat és szexualitás fogyatékossgal élő személyek körében. A kutatásban hat felnőtt, értelmi sérült személy vett részt, akik PhotoVoice módszer segítségével mesélték el történeteiket és a kapcsolatukat a megadott témával. A kutatást jelen tanulmány szerzői vezették: Szalay Anna Lilla participatív kutatótársként, Czákó Gabriela pedig szakdolgozatot író hallgatóként és kutatóként vett részt. Az interjúkat a „Semmit rólunk nélkülünk!” posztmodern elv alapján egyenrangú társakként dolgozták fel.

Kulcsszavak: participatív kutatás, kvalitatív kutatás, „Semmit rólunk nélkülünk!”, szexualitás, párkapcsolat

“The two of us, the two of us together...” Exploring the topics of relationships and sexuality – experiences of a participatory research project

Abstract

This study provides insight into a participatory, qualitative research. Its main topics are romantic relationships and sexuality among people with disabilities. Six adults with intellectual disabilities took part in the research, and they told their stories and told us about their connection to the topic using the PhotoVoice method. The research was conducted by the authors of this study: Anna Lilla Szalay was a participatory researcher, and Gabriela Czákó participated as a student and researcher writing her thesis. The interviews were analysed by the two researchers in an equal way, according to the “Nothing about us, without us!” principle.

Keywords: participatory research, qualitative research, „Nothing about us, without us!”, sexuality, relationships

„Mi ketten, mi ketten együtt...” Párkapcsolat és szexualitás témakörének vizsgálata – egy participatív kutatás tapasztalatai¹

MI VERS

Az álunk megvalósult,
lett egy szakdolgozatunk.
Én, Anna, álmomegvalósító vagyok.
Én, Gabi, álmodozó vagyok.
Mi álmodozók vagyunk.
Mi kutatótársak vagyunk.
Mi jó barátok is vagyunk.
Mi nekünk egy rúgóra jár az agyunk.
Mi közös csoportokban is benne vagyunk.
Mi szeretünk utazni azért.
Mi hiányoljuk a repülést és az eget.
Az ég is hiányol minket!

Mi benne vagyunk az ELTE Csajok csoportban is.
Én, Anna, doblok.
Én, Gabi, meg táncolni szeretek.
Mi szeretjük a zenét.

Én, Anna, szeretnék dobot oktatni.
Én sérült embereknek oktatnék dobolást.
Én hívnám őket,
hogy dobolják ki a feszültséget.
Vagy ha rosszul érzik magukat,
jöhetnek hozzám dobolni.
Én nagyon ajánlom ezt a módszert.

Én, Gabi, művészetterapeuta szeretnék lenni.
A művészetterapeuta segít az embereknek.
Például úgy, hogy fest velük.
Vagy úgy, hogy zenél velük.
Vagy úgy, hogy agyagozik velük.
Alkotás után pedig beszélget velük.
Segít megérteni a problémájukat.

¹ A tanulmány Czákó Gabriela szakdolgozatának átdolgozott változata.

Mi participatív kutatótársak vagyunk.
Nekünk nagyon jó volt a közös kutatás.
Izgalmas volt.
A párkapcsolatról kutattunk.
Kutatási résztvevőket vontunk be a kutatásba.
Jól sikerült a kutatás.
Nagyon szívesen kutatnánk még.

Mi ketten, mi ketten együtt!

KÖNNYEN ÉRTHETŐ VÁLTOZAT

Ez a publikáció a közös kutatásunkról szól.
Ebben a cikkben több témáról írunk.
Írunk a párkapcsolatról és a szexualitásról.
Írunk a kutatási résztvevőkről.
Írunk a kutatási módszerünkről.
A kutatás menetéről.
Az elemzésről.
Arról, hogy milyen volt a kutatás.
Arról, hogy milyen álmaink vannak.

A szakdolgozat a párkapcsolatról
és a szexualitásról szól.
A szexualitás az nem csak a szexet jelenti.
A szexualitás azt is jelenti,
hogy két ember párkapcsolatban él.
Azt is jelenti,
hogy mi a két ember feladata.
Azt is jelenti,
hogy ki milyen neműnek érzi magát.

Szerintünk minden embernek joga van
megélnie a szexualitását.
A fogyatékos embereknek is joga van.

Beszélggettünk az LMBTQ+ emberekről is.
Az LMBTQ+ emberek különbözőképpen élik meg a szexualitásukat.
Például a meleg emberek a saját nemükhöz vonzódnak.
Fontosnak tartottuk megemlíteni ezt a témát is.

A kutatásban fogyatékos emberekkel kutattunk.
Heten voltak a kutatásban.
Gábor, Elek, Brigi, Zsuzsa, István, Niki és Béla.
Ezek álnevek.
Csak mi tudjuk, hogy kik ők valójában.

Először mindenkivel közösen találkoztunk,
videóchaten.
Elmondtuk, hogy mit szeretnénk.
Megbeszéltünk sok mindent.
Azt, hogy mit jelent kutatni.
Mit jelent kutatási résztvevőnek lenni.
Ha csatlakoznak, mi fog történni.
Mégkérdztük, hogy kinek van kedve hozzá.
PhotoVoice módszerrel kutattunk.
Mégkértük a résztvevőket,
hogy fotózzanak.
Mindenki öt képet fotózott.
A fotó témája a párkapcsolat volt.
A párkapcsolatról kellett szólnia a fotónak.
Például valaki lefotózta a jeggyűrűjét.
Valaki pedig egy virágos kertet.

A fotózás után
mindenkivel egyenként találkoztunk,
videóchaten, Google Meet-en.
Kértük őket,
hogy legyenek egyedül.
Feltettünk kérdéseket a képekről.
Felvettük a válaszokat.
Nem mutattuk meg senkinek.
Csak mi dolgoztunk a válaszokkal.
Az interjúk után mi ketten mindig beszélgettünk róla.
Gabi visszahallgatta az egészet.
Kiemelte az érdekes részeket.
Kiemelte azt is,
amit együtt megbeszéltünk Anna Lillával.
Majd együtt kialakítottuk a témákat.
Azokat a témákat,
amikről a legtöbbet beszéltek a résztvevők.
Aztán a témákról beszélgettünk.
Hat témánk alakult ki.
Ismerkedés.
Szerelem kifejezése.
Csók.
Szex.
Felnőttség-felelősség.
Gyermekvállalás.

Majd Gabi keresett a témákhoz szakirodalmat,
tudományos cikkeket.
A szakdolgozatba beleírtuk azokat a mondatokat,

amiket mondtak a résztvevők.
Az érdekes mondatok vannak benne.
A kutatás nagyon érdekes
és izgalmas volt.
Érdekesek voltak a kérdések.
Nagyon sok érzelem feljött a kutatás alatt.
Ebben a szakdolgozatban voltak segítségünk.
Az egyik nagyon fontos segítő Szabó Rita volt.
Szabó Rita társfacilitátor volt.
Rita azt nézte, hogy hogyan kutatunk.
Rita a szakdolgozat védésén is ott volt.

A másik segítségünk Anikó volt.
Nagyon nagy tudása van.
Sokat segített, hogy jó legyen a dolgozat.

Azt szeretnénk, hogy sokan megismerjék a gondolatainkat.
Azt, hogy a szexualitás egy fontos dolog.
Azt, hogy minden embernek joga van hozzá.
A fogyatékos embereknek is joguk van a szexualitáshoz.
A fogyatékos emberek is megélhetik a szexualitásukat,
lehetnek szerelmesek.
Lehet párkapcsolatuk.
Mielőtt elkezdünk kutatni,
sokat beszélgettünk.
Ki a partícipatív kutatótárs.
Mit csinál?
Mit csinál a nem partícipatív kutatótárs.
Gabi mindenbe igyekezett támogatni Annát.
Belevonta az elemzésbe.
Mindent megbeszéltünk.

Szívesen csinálnánk egy nagyobb kutatást.
A téma maradhatna a párkapcsolat.
Szívesen kutatnánk a művészetről.
Érdekes lenne,
a művészetek és a fogyatékos emberek.

Fogunk még kutatni?
Mi ketten, mi ketten együtt?

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban közös munkánkat szeretnénk bemutatni – a kutatás izgalmas és olykor kérdésekkel teli szakaszait, dilemmáit és további ötleteinket, gondolatainkat. A kutatás menetét ketten irányították, egy fogyatékossgal élő partícipatív kutatótárs, Szalay Anna Lilla és egy szakdolgozatát író, jövődöbeli gyógypedagógus, Czákó Gabriela. Választott témánk a szexualitás és párkapcsolat témakörének vizsgálata volt, PhotoVoice módszerrel. A téma és a választott módszerek megkívánták, hogy ketten dolgozzunk a kutatáson, és bevonjunk olyan érintett személyeket, akik segíthetik a további vizsgálódást. A szakdolgozat megírásának végén pedig azt állapítottuk meg, hogy mindegyik fogyatékossgáról szóló kutatásba be kellene vonni érintett személyeket, akár mint kutatótársakat, akár mint kutatási résztvevőket. Az érintett személyek tapasztalataikkal ki tudják egészíteni a témakört, ezáltal pedig nagyobb figyelemmel leszünk az életükre és azokra a nehézségekre, amelyek érintik őket a mindennapokban. Így válik sokkal hitelesebbé a folyamat és a leírt produktum is (Katona, Cserti & Sándor, 2019).

A szexualitás és fogyatékossgal témakörben lényegesen gyakrabban születnek diszkriminatív kutatások, pedig pont ugyanannyit tudnak erről a témáról, mint bárki más, beleértve fogyatékossgal élő személyeket is (Kálmán & Könczei, 2002; Katona & Szűcs, 2019). A WHO (2002) munkadefiníciós munkavázlata szerint a fogyatékossgal élő személyeknek joguk van, hogy segítséget kapjanak, ha kételyeik, kérdéseik vannak a témakörben, illetve ahhoz is joguk van, hogy komolyan vegyék a szükségleteiket, gondolataitakat, nehézségeiket és a személyiségük sajátosságait.

Minden ember életében különböző dimenziókban van jelen a szexualitás; gondolatok, fantáziák, hiedelmek, vágyak, attitűdök, értékek, viselkedésmódok, gyakorlatok, szerepek és kapcsolatok révén fejeződik ki vagy tapasztalható meg (Disability Services, 2006). A téma komplexitására tekintettel úgy döntöttünk, hogy a kutatás résztvevőivel való közös beszélgetések és az azokat követő partícipatív tartalomlemezés határozzák meg, hogy mely témákkal fogunk foglalkozni.

1.1. *Ki írta a cikket, kié a cikk és hogyan olvassuk?*

A fogyatékossgatudományi kutatók között állandóan felmerülő kérdés, hogy kik a fogyatékossgatudományi kutatások tulajdonosai (Goodley, 2019). Barnes (1996) szerint az akadémikusoknak a fogyatékossgal élő személyek mellé kell állniuk, az ő igényeik szerint kell kutatniuk, és ezzel célzottan a problémáikra találhatnak megoldásokat. Ám szerinte óvatosan kell bánni azokkal a kutatásokkal, amelyekben fogyatékossgal élő aktivisták vesznek részt, a háttértudás nélküli, új módszerek félrevezethetőek lehetnek, és csak erősíthetik a fogyatékossgal élő személyek alárendeltségét. Shakespeare (1997) szerint egyáltalán nem kell bocsánatot kérniük a kutatóknak azért, mert új módszerekkel próbálkoznak, akár azzal, hogy bevonnak érintett személyeket.

Jelen munkára közös munkaként tekintünk, viszont a folyamat során állandó felülvizsgálatra és önvizsgálatra volt szükség, ami nem volt egyszerű a tapasztalatlanságunkból kifolyólag. A felülvizsgálatban hatalmas segítségünkre volt Szabó Rita

társfacilitátor. A módszereket, a kutatás menetét, az altémákat igyekeztünk nemcsak a mi igényeinkhez, hanem a bevont kutatási résztvevők igényeihez is igazítani és továbbvinni (Buchner, Koenig & Schuppener, 2011). Mindezen pontok figyelembevételével úgy ítéltük meg, hogy ez a munka egy közös produktum, amit Gabi készített el.

Mivel a kutatásunk résztvevőinek voltak olyan mondatai, amelyeket nagyon érdekesnek és a kontextushoz erősen kapcsolódónak találtunk, a cikkben azok is megjelennek néhány helyen, dőlt betűvel szedve.

A fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény (2006) angol fordítása alapján az *intellektuális fogyatékossgal élő ember/személy/nő/férfi* kifejezést használnánk, de a kutatás résztvevőinek ez a kifejezés nagyon idegen. Ezért közös megegyezés alapján ezt a kifejezést a szakdolgozatban mellőztük, és helyette szintén közös megegyezés alapján az értelmi sérült személyek/emberek/nők/férfiak fogalmat használtuk. A kutatásban részt vevő értelmi sérült személyekre, akikkel együtt kutattunk, a kutatás résztvevőiként utalunk.

Egymás jelenlétét a kutatásban egy *Mi verssel* szerettük volna tisztázni – olyan kérdéseket, mint: kik vagyunk, mit csinálunk, mik a közös pontjaink, hogyan alakult ki a kutatás ötlete és maga a folyamat. Korábban Gabi látott néhány fogyatékossgtudományi cikkben Én-verseket, ezeknek a mintájára jött létre a *Mi versünk*. Beszélgettünk egymás életéről, ezt felvettük hangrögzítőre, majd néhány mondatot, amit említésre érdemesnek tartottunk, kiemeltünk, és összerendeztük *Mi verse*-be.

A cikk könnyen érthető változata a nosztalgiázásokból, visszaemlékezésekből született. Mindkettőnkben mély nyomot hagyott ez a majdnem másfél év, amikor együtt dolgoztunk a szakdolgozaton. Számtalan találkozás, beszélgetés, tapogatás a témában, majd a fő csapásvonalak megtalálása van a hátunk mögött. Ez alatt még jobban megismertük egymást, és nagyon szoros barátság alakult ki, amit mai napig ápolunk. Így a tanulmány könnyen érthető változatát sem volt nehéz megalkotni – a különböző részfolyamatokra való visszaemlékezéssel. A könnyen érthető változat erősen alakította azt, hogy a nem könnyen érthető változatban mit írtunk le.

Egy dolog biztosan nem változott: a „Semmit rólunk nélkülünk!” elv alapján továbbra is fontosnak tartjuk, hogy egyenlően hozzáférhető legyen a szakirodalom, a kutatások, a tudományos gondolkodás.

1.2. Kutatási kérdéseink

Kutatási kérdésünkkel és a kutatás eredményeivel célunk volt, hogy bizonyítsuk: a szexualitás megélése kognitív képességektől független. Bármilyen élethelyzetben élő személynek joga van ahhoz, hogy komolyan vegyék szükségleteit, gondolatait, nehézségeit, személyiségének sajátosságait, és joga van ahhoz is, hogy úgy élje meg a szexualitását, ahogyan azt szeretné, amennyiben a szexualitás két fél konszenzusán alapul, és nem sérti mások önrendelkezését. Fő kutatási kérdésünk a következő lett: Hogyan vélekednek különböző élethelyzetből érkező, értelmi sérült személyek a szexualitás és párkapcsolat fogalmáról? Hogyan látják a saját helyzetüket a témakörben?

Gyakran felmerül a kérdés a társadalomban, hogy „képes-e” szexuális életet élni egy értelmi sérült személy. A válasz pedig akár egy egyszerű visszakérdezés lehetne: mások, akiket *nem* tekintünk értelmi sérültnek, képesek szexuális életet élni?

(Balogh et al., 2016). A szerelem, párkapcsolat, szexualitás a legtöbb ember életében jelen van. Mások ugyanakkor nem érdeklődnek iránta, amit szintén normális jelenségnek tekintünk.

Sokszor tapasztalható az, hogy félelemből vagy megfelelési vágyból válaszolnak a személyek olyan kérdésekre, amelyek nem tartoznak a beszélgetőpartnerre (Kálmán & Könczei, 2002). A kutatás során örültünk, hogy a résztvevők éltek a választás elutasításának jogával.

Második kérdéscsomagunk a participatív kutatáshoz kötődött. A participatív kutatásokban a fogyatékossgal élő kutatók kiegészítik a nem fogyatékossgal élő kutatók tanult tudását a választott témában megélt saját tapasztalataikkal (Katona, Kolonics & Sándor, 2019). Bennünket az érdekelt, hogy milyen módon befolyásolja a helyzetet, hogy egy fogyatékossgal élő kutatótárs is jelen van a folyamatban.

Hogyan tud jelen lenni a kutatás folyamatában fogyatékossgal élő participatív kutatótárs? Kinek mi a feladata? Milyen módon határozza meg a kutatási helyzetet, hogy jelen van benne egy fogyatékossgal élő személy kutatóként?

Rengeteg új tapasztalatot szereztünk a vizsgálódások során. Megtapasztaltuk, milyen PhotoVoice módszerben részt venni és a módszerrel kutatni, átéltük, hogy milyen az, amikor meg kell változtatni a terveinket, mert valami nem illeszkedik, vagy kiegészítést igényel. Kipróbálhattuk, hogy milyen az, amikor együtt elemezzük a tartalmat, és megfigyeltük, hogy milyen értékeket hordoz magában, ha az érintett kutatótárs irányítja az elemzést, a lényeg kiválogatását (Nind & Vinha, 2012).

A kutatói szerepet mindkettőnknek volt lehetősége gyakorolni a kutatást megelőző találkozások során a kutatás résztvevőivel. Ennek a gyakorlásnak köszönhetően egyenlítődtött ki a hatalmi helyzet, és váltunk egyenrangú társakká. Nagyon sokat segített, hogy egy társfacilitátor, Szabó Rita figyelte és véleményezte a közös munkánkat. A társfacilitátor fontossága abban rejlik, hogy külső megfigyelőként néz rá a participatív munkára, a kutatási résztvevőkkel való kapcsolatunkra és a munka haladására (Heiszer, 2017).

A reflexióink és a társfacilitátor megfigyelése alapján azt találtuk, hogy Anna Lilla participatív kutatótársként nagyon magas szinten vett részt a folyamatban. Ez annak köszönhető, hogy hosszas előkészítés előzte meg a kutatást. Előadásokon, konferencián jártunk, filmeket néztünk meg, és a mélyebb megismerés érdekében kipróbáltuk a saját bőrünkön is a PhotoVoice módszert.

2. Közös munkáink elméleti keretei

Kutatásunk inkluzív szemléletű, mert a „Semmit rólunk nélkülünk!” elv alapján bevontuk és aktív résztvevőkként hangot adtunk a fogyatékossgal élő kutatási résztvevőknek (Heiszer et al., 2014; Katona & Sándor, 2019).

Kvalitatív paradigmában dolgoztunk, mert a célunk az volt, hogy mélyen megismerjük a kutatás résztvevőinek gondolatait a témakörrel, ehhez pedig szoros kapcsolatot alakítottunk ki a kutatás résztvevőivel, hogy komplexebb, holisztikus eredményt kapjunk (Mitev, 2015, p. 28).

A munka teljes egészét a fogyatékossgátudomány szemlélete keretezte. A diszciplína a kritikai társadalomtudományok közé tartozik, ami azt jelenti, hogy megfigyel, véleményt alkot, felhívja a figyelmet az elnyomó társadalmi jelenségekre, és teret biz-

tosít a vélemények ütköztetésének. Az elmélet és a gyakorlat nagyon szorosan összefonódik, leggyakrabban a mindennapi helyzetekre keres megoldásokat (Goodley, 2019). A fogyatékoságtudomány végsősoron minden ember emberi méltóságáról szól, amely egy velünk született alapvető érték, amely biztosítja, hogy a társadalomban minden más emberrel egyenlő alapon élvezhessük a jogainkat (Kayess, 2008).

2.1. Párkapcsolat, szexualitás és fogyatékoság

A szexualitást mint fogalmat még mai napig összetévesztik magával a szexuális aktsussal. A szexualitás hagyományos, leegyszerűsített felfogás szerint „a velünk született nemi ösztön működését jelenti és biztosítja a faj fennmaradását” (Szilágyi, 2006, p. 3). A szexualitás egyik megfogalmazása szerint magában foglalja a nemi identitást és szerepköröket, a szexuális identitást, intimitást, élvezetet, érzékiséget és a reprodukciót. Tehát „minden olyan testi és lelki folyamatot, amelyek közvetve vagy közvetlenül a nemiség egyéni és társadalmi vonatkozásaival függenek össze” (Lexikon der Erotik, 1996 idézi Szilágyi, 2006, p. 4).

A fogyatékosággal élő emberek szexuális vágya és élete egy olyan téma, amelyet sokan kényelmetlennek találnak. Nehéz arra gondolniuk, hogy fogyatékos személyek is élhetnek vagy élnek szexuális életet (Kulick & Rydström, 2015; Goodley, 2019). Ez a kényelmetlenség különösen akkor jelentkezik, ha a személy intellektuális képességzavarral él (Kulick & Rydström, 2015). Anne Finger (1992) erős kritikát fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy a kritikai fogyatékoságtudomány gyakran nem foglalkozik a legfontosabb kulcselemmel, a szexualitással. Shakespeare (2000) szerint, a fogyatékosággal élő személyeknek nagyon sokáig a szorongás, kirekesztettség és önbizalomhiány területe volt a szexualitás. Pedig a szexualitásról való diskurzus nem csak a szexről szól, hanem önmagunk és mások elfogadásáról. A szexualitás központi szerepet tölt be az emberiség életében, amely folyamatosan változik és alakul (WHO, 2002). Mindezen elgondolásokból a szexualitás és fogyatékoság kapcsolatával szükséges és fontos foglalkozni.

További probléma, hogy a fogyatékosággal élő emberek még mindig „örök gyerekek” szerepben vannak tartva, így ellenőrzik, tiltják a bármiféle érdeklődést a témakör iránt (Shakespeare, 1996 idézi Goodley, 2019; Zolnai, 2001; Black & Kammes, 2019). Legtöbbször a szakemberek is inkompetens, „aszexuális lényként” tekintenek a személyekre, és azt gondolják, hogy a személyek szexuális érdeklődése a fogyatékoság meglétével van összefüggésben (Shakespeare, 1996 idézi Goodley, 2019; Kulick & Rydström, 2015; Thompson, 2010). Pedig ugyanúgy vannak hormonjaik, érzelmeik, gondolataik és igényeik, hogy szeressenek és szeretve legyenek, és „felnőtt szexuális lényként” fogadják el őket (Shakespeare, 2000; Kulick & Rydström, 2015; Black & Kammes, 2019).

A fogyatékoságtudományi kutatások hirdetik a sokszínűséget, és ennek fényében mi is azt képviseljük, hogy fontos, hogy mindenki úgy élje meg a szexualitását, ahogy szeretné. A külvilág feladata, hogy támogassa őt ebben. Társadalmunkban ez nehéz feladat, hisz a közel kétezer éves keresztény kultúránkban még mindig a heteroszexuális orientáció számít „normálisnak”, míg a homoszexualitás vagy az LMBTQ+ mozaikszóhoz tartozó bármelyik identitás sokak szerint gyógyítható betegség és bűn (Szilágyi, 2006; Kórász, Koras & Simon, 2008). Mivel az ember egy

változatos és izgalmas faj, különböző külső és belső tulajdonságokkal rendelkezik, teljesen természetes és érthető, hogy a szexuális irányultság is kibontakozik ebben a sokféleségben (Scheuring, 2014). El kell fogadnunk, ha valaki nem mutat érdeklődést a téma iránt, és azt is, ha a heteroszexuálistól eltérő a szexuális orientációja.

2.2. Emberképünk és kutatásunk résztvevői

Az ember társas lény (Smith & Mackie, 2002), és ha jobban megvizsgáljuk, egy „társadalmi struktúránknak alávetett sérülékeny, törékeny, tökéletlen lény, esendő, könnyen zuhanó” (Könczei et al., 2015, p. 154). Különböző rendszerekben, dinamikusan változó körülményekben létezik, kapcsolódik embertársaival különböző preferenciák alapján. Viszont ezek a kapcsolódások nagyon sérülékenyek, így párbeszédre, bizalomra van szükség, hogy fenntarthatóak legyenek (Sadan, 2005).

Nem volt kérdés, hogy a mi kutatásunk résztvevőivel partnerekként, egyenrangú emberekként fogunk egymásra tekinteni. A közös munka előtt fontosnak tartottuk, hogy megvizsgáljuk az emberképünket, és azt találtuk, hogy hozzánk legközelebb a *fogytékosságtudomány emberképének perspektívái* állnak. A tökéletlen, átmenetileg „ép” ember, akihez alapvetően hozzátartozik az emberi méltósága, aki képes alkotni, létrehozni és ezáltal gazdagítani a társadalmat és a környezetet, amiben él. A fogytékossággal élő személy, aki nem passzív tárgy hanem aktív résztvevő, aki alakítja a folyamatokat jelenlétével, gondolataival, élettapasztalataival (Kayess, 2008; Könczei et al., 2015, p. 22 & p. 154).

3. Módszertan

3.1. PhotoVoice módszer

Az adatgyűjtést a kutatás során a választott módszerünk vizualitással támogatta. A PhotoVoice (szó szerinti és talán könnyebben érthető változata: fotóhang) egy úttörő megközelítés a részvételen alapuló akciókutatások terén, ami eszköz lehet a társadalmilag marginalizált csoportok kezében, és segíthet a helyzetük artikulálásában is (Sántha, 2011). A fotók készítése során a kutatás résztvevői aktív szereplőkké, társkutatókká válnak (Palibroda et al., 2009; Mitev 2015).

A PhotoVoice módszert mi úgy alkalmaztuk, hogy megkértük, hogy a résztvevők fotózzanak párkapcsolat és szexualitás témában. Ezt a kérést megelőzte két találkozás, ahol bemutattuk azokat a fotókat, amiket mi készítettünk, és megkérdeztük a résztvevőket, hogy mit látnak a képeken. Jó hangulatú és szükséges találkozások voltak ezek, ahol megalapoztuk a további közös munkát.

A fotózás után következett a fotók bemutatása vizuálisan és verbálisan. A verbalitást a kérdéseink keretezték és segítették. Sántha (2011) alapján leginkább a „Mit ábrázol a kép?” és a „Mi jut eszedbe a képről?” kérdéseket tettük fel. A vizualitás és verbalitás egyvelegével ismertük meg mélyebben a résztvevők gondolatait az adott témakörrel (Mitev, 2015).

A módszer megkönnyíti az adatgyűjtést vizuális segítség által – a fénykép, fotó biztonságot ad a nyelvhasználatban akadályozott személyeknek, feloldhatja

a feszültséget, és gondolatébresztőként is hat. Egyfajta segítség „a verbalitás ellen”, így tulajdonképpen bárki részt vehet a kutatási folyamatban (Blackman & Fairey, 2007 idézi Palibroda et al., 2009). A képek használata keretet ad a beszélgetéseknek, segít felidézni emlékeket, gondolatokat.

A fotók kapcsán létrejövő párbeszéd fontos témákat vehet fel, amelyek továbbvizik a témáról való gondolkodást, és a beszélgetés elindítója lehet a kutatás során (Sántha, 2011; Sutton-Brown, 2014).

„A kép megakasztja az események száguldását. Ez a fajta felfüggesztés sohasem végérvényes, mert nincs önmagában álló fénykép, egy kép mindig egy másikra is utal egyben, hiszen közös jellemzőjük a mozdulatlanlás és a csend” (Baudrillard, 2000 idézi Mitev, 2015). Az önmagában álló fénykép mindenkiben más-más érzelmet, gondolatot indít be. Így nekünk ezt a csendet kellett megtörnünk azzal, hogy megkértük a résztvevőket, fejtsek ki gondolataikat, érzéseiket a képpel kapcsolatosan, ahhoz, hogy jobban megismerjük a gondolataikat az adott témakorról (Mitev, 2015).

3.2. *Participatív tartalomelemzés*

Mindvégig törekedtünk arra, hogy minél szorosabban működünk együtt a kutatás egész folyamatában. A részvételiség szólhat „a meghallgatásról, perspektívák ütköztetéséről, tapasztalatok megértéséről, a konzultációról és a résztvevők bevonásáról, döntéshozatalról vagy az összefogásról annak érdekében, hogy valami történjen” (Greene, 2009 idézi Nind, 2011, 350). Nagyon sokat ad hozzá a témakörök feldolgozásához, ha egy érintett személy hozzáadott értékei, tapasztalatai irányítják a kutatást (Nind & Vinha, 2012). A szakdolgozat előkészítési fázisában nagyon sokat beszélgettünk elméletekről, a szerepeinkről, a feladatainkról, így meggyőződhattünk róla, hogy az érintetti tapasztalatok és gondolatok erősen gazdagítják a szakirodalmi elemzést. A kutatótárs jelenléte segítette a mélyebb megismerést és a valós problémák kiemelését.

Nind (2011) és más kutatók korábban már bevontak érintett személyeket az elemzés folyamatába, így volt előttünk egy példa. Williams (1999) alapján az elemzésünk tematikus elemzésnek mondható. Kiválasztottuk a témaköröket, melyekben az általunk érdekesnek és relevánsnak talált mondatokat kerestük, majd ezekre reflektáltunk (Williams, 1999 idézi Nind, 2011).

Az elemzés két részből tevődött össze. Az egyik *közvetlenül az interjúk után* történt, amikor reagáltunk az adott alkalomra, az érdekes információkra, benyomásokra. A másik pedig egy kis idő elteltével történt – az összes kutatási alkalom visszahallgatása után legépeztük, kiemeltül az érdekes és releváns mondatokat, illetve azokat a narratívákat, amelyeket a participatív kutató mondott az interjúk után. Ezeket a mondatokat megpróbáltuk együtt kategorizálni, címet adtunk nekik, és így beszélgettünk az adott témákról.

4. Kutatásban érintett témakörök

„Hát én ezt úgy tudom kezelni, ha azt mondja, hozzámjön, akkor viszont azt úgy tudtam kezelni, hogy én elfogadom, ámbár senki sem tökéletes, tehát itt már csak az hiányzik, hogy a teljes boldogság meglegyen, ahhoz viszont tényleg tenni kell neki is, meg én nekem is.” (Gábor, kutatásunk résztvevője, 2020).

Minden embernek igénye van arra, hogy önmaga dönthesse arról, hogy hogyan éli meg a sexualitását. Értelmi sérült személyek esetében nehézség lehet dönteni egy-egy ilyen kérdésben, több szempontból, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy *helyettük* kell dönteni, hanem azt, hogy megfelelő szexualpedagógiai kísérésre van szükség (Zolnai, 2001). Kutatásunk résztvevőivel PhotoVoice módszer segítségével beszélgettünk a sexualitásról és párkapcsolatokról, majd ezeket a beszélgetéseket kategorizáltuk.

4.1. Ismerkedés

Csak úgy, mint bármilyen társas kapcsolat esetében, a párkapcsolatok kialakításához és fenntartásához is szociális készségek kialakulására és megismerésére van szükség. Ezeket a készségeket viszont úgy tudjuk a legjobban fejleszteni, ha kapcsolódunk másokhoz, és ezeket a kapcsolatokat tudatosan tápláljuk, gondozzuk (Zolnai, 2001). A kapcsolatokban hatással vannak egymásra a személyek, visszajelzéseket kaphatnak önmagukról, megélhetik, hogy nincsenek egyedül a világban (Smith & Mackie, 2002).

„...megnézem az alakját, mert először megnézem az alakját, úgy kell odamenni a lányhoz, és megmondom a lánynak, hogy szép a szemed, szép az alakod (...), szépen udvarolok a lánynak, nem bunkósan, odamegyek egy lányhoz, csak elbeszélgetünk... bemutatkozok, én vagyok az István, és mondom, hogy szép a szeme.” (István)

4.2. Szerelem kifejezése

A párkapcsolat kialakításának nehézsége nemcsak a marginalizált csoportokat érinti. Ha megkérdőjelezzük a médiában is gyakran megjelenített fehér, európai, heteroszexuális nő és fehér, európai, heteroszexuális férfi közötti boldog kapcsolat képét és azt, hogy csak ez az elfogadott, ez a „tökéletes”, rájövünk, hogy hányféle különböző szexuális orientáció, különböző élethelyzet létezik, amelyek különbözőképpen hatnak egy személyre. Egyáltalán nem egyszerű egyik ilyen „csoportnak” sem párkapcsolatot kialakítani. Még a fehér, európai, heteroszexuális nőknek és férfiaknak sem (Kálmán & Könczei, 2002).

Kutatások bizonyítják, hogy jótékony hatással van az ember életére, ha boldog, kiegyensúlyozott párkapcsolatban él, ahol dicsérve van, szeretve van (Disability Services, 2006). Amikor úgy érezzük, hogy valaki szeret minket, és azt folyamatosan a tudunkra is adja, az egy elég erős indok arra, hogy vonzódjunk hozzá. Az, hogyha

szeretnek bennünket, erősen növeli az önbecsülést, és értékesnek érezhetjük magunkat általa (Insko et al., 1973 idézi Smith & Mackie, 2002).

„Hát mert csillog a szeme, szoktam látni rajta, szerdán, hogy mennyire csillog, amikor csillog a szeme, azt jelenti, hogy szerelmes... meg is szokta nekem írni Facebookon (...).” (Brigi)

4.3. Csók

A verbális kifejezés után (amikor azt mondjuk, „Szeretlek”) a csók a második legközvetlenebb módja a romantikus érzelmek kommunikálásának (Malinowska & Gratzke, 2017). Az pedig, hogy hogyan csókolózunk és miért, kultúra-, értékrend-, személyiségfüggő, minden ember különbözőképpen gondolkodik róla (Wlodarski & Dunbar, 2013; Malinowska & Gratzke, 2017). Így a kutatás résztvevői is különbözőképpen álltak hozzá a csók témaköréhez. A csóknak különböző jótékony hatásai vannak a szervezetre: stresszcsökkentő hatással bír, mivel csók közben rengetegféle kémiai reakció jön létre az agyban és a testben is, felszabadítja a szerotonint és dopamint, amelyek a boldogságért felelős hormonok, illetve az oxitocint is, amelyiket a szerelem hormonjaként is emlegetnek (Agyeman et al., 2019).

„De csókolóztunk, igen... jó volt, kóser volt, az, nem is tudom, az nagyon kóser jó volt...” (Béla)

4.4. Szexualitás

Értelmi sérült személyek szexualitásával kapcsolatban az a probléma, hogy a társadalom a személy megismerése előtt vagy nélkül rögtön aszexuálisnak titulálja az illetőt (Trudel & Desjardins, 2012; Katona & Szücs, 2019). Azt gondolják, hogy képtelen önállóan irányítani a szexuális életét, de a leggyakrabban inkább az őket körülvevő környezetnek van problémája a személy szexualitásával, és nem magának a személynek (Haas, 2001 idézi Kálmán & Könczei, 2002). De ha érdeklődik, és szeretne szexuális életet élni, meg kell találni a módját, hogyan tudja a környezete támogatni benne, elsősorban meghallgatással, értő figyelemmel (Zolnai, 2001).

„Azt szeretem, ha megérint és megölel Gábor, mert az olyan megnyugtató, amikor este így ölelkezünk, szeretkezünk, összebújunk. Olyan jó érzés, amikor érintget meg odafigyel rám, így szépen, miközben csináljuk...(...) hát tudjátok...” (Niki)

4.5. Felnőttég–felelősség

A nehézségeket és kudarcokat, a társadalom gördíti a fogyatékossgal élő emberek útjába. Állandó normalitástörekvésekkel, sztereotípiákkal, előítéletekkel és természetesen a támogatás hiányával (Goodley, 2019). Felnőtté válásukig rengeteg akadályba ütköznek. Az első akadály már ott keletkezhet, hogy kérdéssé válik, hogy

világra jöhetnek-e vagy sem. Majd amikor felnőttek lesznek, akkor is folyamatosan megkérdőjelezzük, hogy képesek-e egyedül véghez vinni egy tevékenységet (Könczei et al., 2017).

„Hát jó akkor azt is megértem, hogy féltette a lányát, de hát tényleg már nagyok vagyunk, aztán meg mondták, hogy mit lehet csinálni meg mit nem...”
(Elek)

4.6. Gyermekvállalás

A gyermekvállalás témája kívánta a legtöbb magyarázatot és utánaolvasást. A fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény (továbbiakban: CRPD) utal arra, hogy a fogyatékossgal élő személyeknek azonos joguk van mind a szexualitáshoz, mind a gyermekvállaláshoz (ENSZ, 2006). Szülőnek lenni egy nagyon szép, de ugyanakkor felelősségteljes feladat. Hisz ebben a szerepkörben már nem csak saját magáért, saját maga szükségleteiért kell, hogy feleljen a személy, hanem egy vagy több, a világgal még csak ismerkedő „kisember” életére is oda kell figyelnie, fontos döntéseket kell meghoznia az életét illetően. Rengeteg kisebb-nagyobb feladattal és szerepkörrel jár a szülői lét: egyszerre kerül gondoskodó, segítő, nevelő, játszótárs, bizalmas, tanító szerepkörbe, és még sorolhatnánk (Katona & Szűcs, 2019). A valóságban, a kutatásban viszont meglepő eredményeket kaptunk. Kutatási résztvevőink közül ketten egészen biztosan nem szeretnék gyermeket vállalni, ketten pedig gondolkodnak rajta, de nem tudják elképzelni a valóságban.

„Én még nem gondolkodtam ezen a házasságon meg gyereken, de el tudom képzelni.” (Zsuzsa)

„...azt így nem is szeretnék, babát, mert nehéz lenne felnevelni egyedül nekünk, meg sokba is kerül, és ezt így nem érdemelné meg egy kisbaba sem. Nekünk nem lehet olyan munkánk, ami sokat ad pénzt (...) és ezt így akkor hogyan lehetne, nem tudom... úgyhogy ezt így nem tudom... Nem szeretnék Gáborral, mert mind a ketten betegek vagyunk, és félünk, hogy ő is beteg baba lesz...” (Niki)

Ebben a kérdéskörben kutatóként különbözött a véleményünk. Anna Lilla teljesen jogos és tapasztalatokból fakadó véleménnyel volt a témakör iránt, miszerint túl sok feladattal jár, a szülőt, gondnokot is be kellene vonni. Gabinak nincs még kialakult véleménye a témáról, de az emberi jogi szempontokat figyelembe véve, minden embernek joga van dönteni a témáról. Az összegzés során arra jutottunk, hogy ma Magyarországon nagyon nehéz lenne egy értelmi sérült személynek vagy egy párnak gyermeket vállalnia.

5. A mi participatív kutatásunk és visszemlékezés

A participatív kutatások megjelenésével lehetőség nyílt arra, hogy az érintett személyek saját tapasztalataikkal egészítsék ki az akadémiai kutatók munkáját, egyen-

rangú helyzetből fakadóan kölcsönösen tanuljanak egymástól, és ezáltal hitelesebb információkat és eredményeket kapjanak (Marton & Könczei, 2009; Heiszler & Kátóna, 2019, p. 30-33.). Azonban az egyenrangúság eléréséhez elengedhetetlen a vélemények kikérésén túl azoknak az ütköztetése és megvitatása, akkor is, ha az konfliktusokkal jár. Tehát az akadémiai munkában a partícipatív kutatótársak részvétele javítja a kutatás minőségét azzal, hogy a vizsgált kérdések valóban relevánsak lesznek, és ilyen módon az eredmények nem csak a tudományos közeg számára lesz elérhető és hasznosítható (Buchner, Koenig & Schuppener, 2011; Strnadová & Walmsley, 2017).

A folyamat elején, a szakirodalmi kutatás után összegyűjtöttük egy táblázatba a feladatainkat, a későbbiekben pedig kiegészítettük a felmerülő feladatokkal. Folyamatos reflektálásra és odafigyelésre volt szükség, hogy a hatalmi kiegyenlítődés megmaradjon. Emiatt mindketten kicsit lassabbnak, ugyanakkor tartalmasabbnak éreztük a folyamatot.

Visszatekintve azt gondoltuk, hogy nagyon izgalmas volt ez a kutatás mindkettőnknek, illetve hogy másképpen nem tudtuk volna elképzelni ezt a folyamatot. Szükséges volt hozzá a partícipatív kutatótárs, mindkettőnk személyisége, érdeklődése és a kutatás résztvevői, akik remekül kiegészítették a témában való vizsgálódást, újabb szempontokat hozták a kutatáshoz.

6. Összegzés

Jelen tanulmány egy partícipatív kutatást mutat be, melyben a kutatótársak a párkapcsolat és szexualitás témakörét vizsgálták fogyatékossgal élő személyek bevonásával, PhotoVoice módszer segítségével. A szexualitást fogyatékossgal élő személyekkel említeni mai napig is tabunak számít, pedig emberi jogi szempontból bármilyen élethelyzetben él egy személy, joga van megélnie a szexualitását úgy, ahogy azt a személy szeretné. Ugyanakkor pedig a fogyatékossgal élő személyeknek joguk van kérdezni, ha kételyeik, kérdéseik merülnek fel, de azt találtuk, hogy ma Magyarországon nem eléggé felkészültek a témakörben a szakemberek és azok, akik támogatják a fogyatékossgal élő személyeket. Ebbe a diskurzusba vontunk be kutatási résztvevőket, akik fotóikkal és kérdéseinkre adott válaszaikkal segítettek keretezni a problémakört.

A szexualitás nagyon sokszínű és tág fogalom. Magában foglalja mindazt, amit az ember gondol és érez magáról, a másiról és a világról (Disability Services, 2006). Mi nem szerettük volna leszűkíteni a témánkat, mivel mindegyik ehhez kapcsolódó témakör érdekelt minket, és mert szerettük volna, hogyha a kutatási résztvevők határozzák meg, hogy miről beszélgetünk. Egy inkluzív szemléletű szakdolgozatban célravezető engedni, hogy a résztvevők hozott témáival foglalkozzunk, azokról beszéljessünk. Úgy érezzük, hogy mindezeknek köszönhetően tudtunk kölcsönösen tanulni egymástól, és vált hitelessé a közös munkánk. Bízunk benne, hogy a jövőben egyre több kutatás, megmozdulás lesz ebben a témában, hogy minden ember szabadon (két fél konszenzusán alapulóan és nem sértve mások önrendelkezését) élhesse meg a szexualitását, amihez joga van.

Irodalomjegyzék

- Agyeman, H. K., Owusu-Banahene, J., Agyeman, B. K., Darko, E. O., Agyeman, D., Afful, C., Akuffo, F., Bonsu, K. M., Inkoom, S., Glover, E. T., Charles, D. F. & Korlety, W. (2019). Neurophysiology of Philematology and Some Infectious Disease. *Advances in Biological Chemistry*, 9(4), 143–155. <https://doi.org/10.4236/abc.2019.94011>
- Balogh F., Balogh L., Katona R., Szabó Á. & Szabó M. (2016). *Mi nők. A nőiség és a nemiség kérdései értelmi fogyatékos felnőttek csoportjaiban*. Az Értelmi Fogyatékossgal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége.
- Balogh F., Balogh L., Katona R., Szabó Á. & Szabó M. (2016). *Mi nők. A nőiség és a nemiség kérdései értelmi fogyatékos felnőttek csoportjaiban*. ÉFOÉSZ. https://efoesz.hu/wp-content/uploads/2016/07/Minok_szakmai.pdf Letöltés ideje: 2020.09.10.
- Barnes C., (1996) Disability and the Myth of the Independent Researcher. *Disability & Society*, 11(1), 107-112. <https://doi.org/10.1080/09687599650023362>
- Black, R. S. & Kammes R. R. (2019). Restrictions, Power, Companionship, and Intimacy: A Metasynthesis of People With Intellectual Disability Speaking About Sex and Relationships. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 57(3), 212–233. <https://doi.org/10.1352/1934-9556-57.3.212>
- Buchner, T., Koenig, O. & Schuppener, S. (2011). Gemeinsames Forschen mit Menschen mit intellektueller Behinderung. Geschichte, Status quo und Möglichkeiten im Kontext der UN-Konvention. *Wissenschaft und Forschung*, 50(1), 4-10. (99+) **Gemeinsames Forschen mit Menschen mit intellektueller Behinderung. Geschichte, Status quo und Möglichkeiten im Kontext der UN-Konvention** (Inclusive research with persons with intellectual disability - history, status quo and opportunities in context of the CRPD | Tobias Buchner - Academia.edu
- Disability Services (2006). Personal relationships, sexuality and sexual health policy and guidelines. Disability Services. <https://providers.dhhs.vic.gov.au/sites/default/files/2017-11/personal-relationships-sexual-health-policy.pdf>
- ENSZ (2006). A fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény. ENSZ. <http://www.un.org/disabilities/default.asp?id=150>
- Finger, A. (1992). Forbidden fruit. *New Internationalist*, 233, 8–10. <https://newint.org/features/1992/07/05/fruit>
- Goodley, D. (2019). *Fogyatékossgtudomány. Interdiszciplináris bevezető* (2. kiadás). ELTE BGY-GYK.
- Heiszer K. (2017). Partecipatív kutatás értelmi sérült személyekkel: a Play Decide módszer adaptációja (Doktori Disszertáció). ELTE – PPK.
- Heiszer K., Katona V., Sándor A., Schnellbach M. & Sikó D. (2014). Az inkluzív kutatási módszerek meta-szintű vizsgálata. *Neveléstudomány*, 2014(3), 53–67. http://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2014/nevelestudomany_2014_3_53-67.pdf
- Kálmán Zs., & Könczei Gy. (2002). *Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó.
- Katona V. & Sándor A. (2019). Az inkluzív kutatás elmélete és gyakorlata a felsőoktatásban. In Katona V., Cserti-Szauer Cs. & Sándor A. (szerk.) *Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban* (pp. 49-53). ELTE BGGYK.
- Katona V. & Szűcs M. (2019). „Ha nekem lenne gyereke, én nem adnám intézetbe” Intellektuális fogyatékossgal élő nők és férfiak szülővé válásának lehetőségei és korlátai egy kvalitatív kutatás tükrében. In Könczei Gy., Hernádi I. & Sándor A. (szerk.): *Esély? Egyenlőség? Taigetosz? Egy fogyatékossgtudományi kutatás tapasztalatai*. ELTE BGY-GYK.
- Kayess, R. és French, P. (2008). Out of Darkness into Light? Introduction of the Convention on The Rights of Persons with Disabilities. *Human Right Law Review*. 8(1), 1-34. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngm044>
- Katona V., Cserti-Szauer Cs. & Sándor A. (szerk.) (2019). *Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban*. ELTE BGGYK.
- Katona V., Kolonics K. & Sándor A. (2019). A partecipatív kutatótárs szerepe. In Katona V., Cserti-Szauer Cs. & Sándor A. (szerk.) *Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban* (pp. 60-61). ELTE BGGYK.
- Kórász, K., Koras, R., & Simon, L. (2011). Homoszexualitás az orvostudomány tükrében. *Lege Artis Medicinae*, 18(04), 346-350
- Könczei Gy. & Hernádi I. (2015). A fogyatékossgtudomány „térképei”. In Hernádi, I., Könczei Gy. (szerk.), *A felelet kérdései között*. (pp. 10-31). Budapest: ELTE - BGGYK. http://www.eltereader.hu/media/2015/07/A_felelet_kerdesei_kozott_READER1.pdf Letöltés ideje: 2019. 10. 28

- Kulick, D. & Rydström, J. (2015). *Loneliness and It's Opposite: Sex, Disability, and the Ethics of Engagement*. Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11sms0n.7>
- Malinowska, A. & Gratzke, M. (Eds.) (2017). *The Materiality of Love: Essays on Affection and Cultural Practice*. Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315228631>
- Marton K. & Könczei Gy. (2009). Új kutatási irányzatok a fogyatékoságtudományban. *Fogyatékoság és Társadalom*, 1, 5–12. http://www.eltereader.hu/media/2017/04/Fogyatekosag_es_Tarsadalom_2009_1_READERpdf
- Mitev A. (2015). A kvalitatív kutatás filozófiája és a kvalitatív kutatási terv. In Horváth D. & Mitev A. (szerk.): *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv* (pp. 25–81). Alinea Kiadó.
- Nind, M. (2011). Participatory data analysis: a step too far? *Qualitative Research*, 11(4), 349–363. <https://doi.org/10.1177/1468794111404310>
- Nind, M., & Vinha, H. (2012). *Doing Research Inclusively, Doing Research Well? Report of the Study: Quality and Capacity in Inclusive Research with People with Learning Disabilities*. University of Southampton. https://www.southampton.ac.uk/education/research/projects/quality_and_capacity_in_inclusive_research_with_learning_disabilities.page#staff
- Palibroda, B., Krieg, B., Murdock, L. & Havelock, J. (2009). A practical guide to photovoice: Sharing pictures, telling stories and changing communities. Prairie Women's Health Centre of Excellence (PWHCE).
- Sadan, E. (2012). Közösségi tervezés és empowerment. Budapest: ELTE TÁTK. Online megtekintés: http://tatk.elte.hu/file/Kozossegi_tervezes_es_empowerme.pdf Letöltés ideje: 2020. 09.28.
- Sántha K. (2011). A fotóinterjú a pedagógiai architektúra vizsgálatában. *Iskolakultúra*, 4(5), 55–66. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00156/pdf/iskolakultura_2011_04-05.pdf.
- Scheuring I. (2014). A homoszexualitás evolúciógenetikai háttere. Staar Gy. (szerk.) In: *Természet világa: természettudományi Közlöny*, 145(11), 496–500. http://epa.oszk.hu/02900/02926/00023/pdf/EPA02926_termeszeti_vilaga_2014_11_49_6-500.pdf Letöltés ideje: 2020. 07. 16
- Shakespeare, T. (1997) Rules of Engagement: changing disability research. Barton, L. & Oliver, M. (eds) In: *Disability Studies: Past Present and Future* Leeds (pp.: 248 - 253) The Disability Press.
- Shakespeare, T. (2000). Disabled Sexuality: Toward Rights and Recognition. *Sexuality and Disability*, 18(3), 159–166. <https://doi.org/10.1023/A:1026409613684>
- Smith, E. R. & Mackie, D. M. (2002). *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó.
- Strnadová, I. & Walmsley, J. (2017). Peer-reviewed articles on inclusive research: Do co-researchers with intellectual disabilities have a voice? *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 31(1), 132–141. <https://doi.org/10.1111/jar.12378>
- Sutton-Brown, C. A. (2014). Photovoice: A Methodological Guide. *Photography and Culture*, 7(2), 169–185. <https://doi.org/10.2752/175145214X13999922103165>
- Szilágyi V. (2006). *Szexualpszichológia. Tankönyv és dokumentáció*. Medicina Könyvkiadó.
- Thompson, D. (2010). Sexual interests, opportunities and choices. In McCarthy, M. & Thompson, D (Eds.): *Sexuality and Learning Disabilities. A handbook*. Pavilion.
- Trudel, G., & Desjardins, G. (1992). Staff reactions toward the sexual behaviors of people living in institutional settings. *Sexuality and Disability*, 10(3), 173–188. <https://doi.org/10.1007/BF01102283>
- WHO (2002). *Defining sexual health Report of a technical consultation on sexual health*. World Health Organization. https://www.who.int/reproductivehealth/topics/gender_rights/sexual_health/en
- Wlodarski, R. & Dunbar, R. I. M. (2013). Examining the Possible Functions of Kissing in Romantic Relationships. *Archives of Sexual Behavior*, 42(8), 1415–1423. <https://doi.org/10.1007/s10508-013-0190-1>
- Zolnai E. (2001). *Felnőttek mert felnőttek. Értelmi sérült felnőttek szexualpedagógiai támogatása*. Kéznevelési Alapítvány.